

TRAUMATSKA ISKUSTVA DJECE

Međunarodna konferencija, Rovinj, od 13. do 16. studenoga 1995.

UVOD

U Rovinju je u studenom 1995. održano četverodnevno savjetovanje o traumatskim iskustvima djece izazvanim odvojenošću od obitelji, zlostavljanjem i ratom. Skup je organizirao *SOS-Kinderdorf - Hermann Gmeiner Akademije* iz Innsbrucka u suradnji sa *SOS-dječjim selom Hrvatska* iz Zagreba.

Prvo SOS-dječje selo osnovao je Hermann Gmeiner 1949. godine u Imstu u Austriji. Danas najveća svjetska nevladina organizacija *SOS Kinderdorf International* osigurava trajan dom i obitelj za gotovo 30.000 djece bez roditeljske skrbi u sto dvadeset zemalja te ih priprema za samostalan život. *Hermann Gmeiner Akademije* (osnovana 1981) pruža izobrazbu i podršku djelatnicima SOS-dječjih sela organiziranjem opsežnih obrazovnih programa, ostvarivanjem projekata kojima je cilj razvoj kvalitete obrazovnog rada i sličnim aktivnostima. U Republici Hrvatskoj osnovano je 1992. godine udruženje *SOS-dječje selo Hrvatska*. Od siječnja 1993. godine djeluje SOS-dječje selo Lekenik, a od kolovoza 1995. i SOS-dječje selo Ladimirevci.

Namjera konferencije bila je povećati svijest o težini i pojavnim oblicima traumatizacije djece te pružiti podršku ljudima koji rade s takvom djecom. Konferencija se sastojala od dva dijela - prva dva dana sudionici su mogli pratiti predavanja stručnjaka iz Hrvatske, Austrije, Norveške i Luksemburga. Druga dva dana sudionici su podijeljeni u nekoliko skupina te je rad skupa nastavljen u tematskim radionicama (workshops). Dodatno je ukratko predstavljena djelatnost udruženja *SOS-dječje selo Hrvatska* i *SOS-dječje selo Bosna i Hercegovina*.

Program prvog dana započeo je mišlju Hermanna Gmeinera koja glasi: "Onoga dana kada iz dna duše budemo mogli reći da su sva djeca naša djeca, mir će prevladati u svijetu."

PRVI DIO KONFERENCIJE - PREDAVANJA

Nakon pozdravnih govora prof. dr. Marize Katavić, predsjednice Udruženja SOS-dječje selo Hrvatska, i gospodina Ivana Šimunovića,

pomoćnika ministra rada i socijalne skrbi, uslijedila su dva predavanja posvećena pravnoj problematici. U prvom od tih izlaganja dr. Mira Alinčić, profesorica na Pravnom fakultetu u Zagrebu, govorila je o procesu afirmacije prava djece koji je trajao desetljećima. Na tom je razvojnom putu zasad najveće dostignuće Konvencija Ujedinjenih naroda o pravima djeteta iz 1989. godine. Radi se o obvezujućem dokumentu koji zahtijeva zadovoljavanje svih potreba djeteta obuhvaćenih u sustavnu cjelinu. No aktivnosti međunarodne zajednice na polju zaštite prava djeteta nisu se zaustavile na tome. U Ujedinjenim narodima izrađeni su Nacrt fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima djeteta o sudjelovanju djece u oružanim sukobima i Nacrt fakultativnog protokola uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječjoj prostituciji i pornografiji te mjerama potrebnim za suzbijanje tih pojava. U Vijeću Europe izrađen je Nacrt europske konvencije o ostvarenju dječjih prava. Pravne standarde iz Konvencije potrebno je ugraditi u novi pravni poredak Republike Hrvatske. U tom cilju na poticaj UNICEF-a pri *Odboru za ljudska prava i prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina* Zastupničkog doma Sabora osnovana je *Radna skupina za prava djeteta* kojoj je prvenstvena svrha da zakonske prijedloge razmatra sa stajališta njihove usklađenosti s Konvencijom. Zaštiti prava djeteta svakako bi pridonijelo postojanje ustanove tzv. ombudsmena koja postoji u nizu zemalja, a koja kontrolira poštuju li se u određenoj državi dječja prava te zastupa njihove interese. Ta bi se zadaća u Hrvatskoj mogla obavljati u okviru ustanove pučkog pravobranitelja, u kojoj međutim za takve prijedloge zasad nije bilo razumijevanja. Od izuzetnog značenja bilo bi sustavno proučavanje problematike obitelji i mladeži za čitavu Hrvatsku, a za to bi, čini se, odgovarajuće mjesto bio *Državni zavod za zaštitu materinstva, obitelji i mladeži* osnovan 1994. godine. Republika Hrvatska podnijela je, u skladu s Konvencijom, *Odboru za prava djeteta* Ujedinjenih naroda izvješće o tome što je učinjeno glede poštovanja i unapređivanja prava djeteta, ali nije postupila u skladu sa zahtjevom Konvencije da izvješća treba učiniti lako dostupnim javnosti.

Dr. Henriette Naber, ombudsman za djecu i mladež pri austrijskom Ministarstvu za mladež i obitelj, govorila je o nastojanjima na području zaštite prava djeteta u Austriji. Istaknula je važnost edukacije pučanstva o pravima djeteta putem medija te upozorila na otpor koji je ona izazvala kod odraslih. Kao svojevrsna pomoć u prevenciji i ranijem otkrivanju seksualnog zlostavljanja djece trebalo bi poslužiti seksualno obrazovanje. Kao nova strategija sprečavanja psihičkog i fizičkog zlostavljanja djece uvodi se i obrazovanje roditelja.

Traumatski stres u ranoj dobi: uzroci, posljedice i mjere pomoći te Traumatizacija uzrokovana ratom bile su teme o kojima je govorila dr. Dubravka Kocijan Hercigonja, voditeljica Odjela za psihijatriju Opće bolnice Zagreb. Naglašena je posebna težina trauma uzrokovanih ratom jer, uz to što one u sebi sadrže "uobičajene" vrste trauma (izazvane odvajanjem od obitelji i zlostavljanjem), rat utječe i na obitelj koja obično prestaje biti onoliko čvrst čimbenik potpore u liječenju kao što bi inače mogla biti. Rat izaziva traume kod djeteta na dva temeljna načina: 1) izravnim djelovanjem (dijete je prošlo zlostavljanja, bilo je u logoru, razdvojeno je od obitelji, proglašeno i sl.) te 2) djelovanjem na obitelj, a time posredno i na mentalno zdravlje djeteta (što je slučaj u obiteljima ubijenih, nestalih, zarobljenih ili roditelja različitih nacionalnosti). Ako je traumu proživjelo samo dijete, liječenje je lakše zbog podrške koju pruža obitelj. U protivnom je potrebno terapiji podvrgnuti i članove obitelji. Osim navedenog, uzrok traume može biti i indirektno iskustvo (npr. saznanje o stradanjima rođaka) ili život u novim okolnostima, promijenjenim uslijed rata. Bilo je zatim riječi o oblicima ponašanja koji upozoravaju na to da je djetetu potrebna pomoć. U tom je smislu naglašena važnost izobrazbe svih onih koji rade s djecom da mogu prepoznati simptome traume. Pružanje pomoći treba biti sustavno - treba uključiti i obitelj i društvo (odgovarajuće stručnjake).

Dr. Josip Grgurić, voditelj Odjela za pedijatriju u Klinici za dječje bolesti u Zagrebu, u svom izlaganju o stradanjima djece u ratu u Hrvatskoj upozorio je osobito na sekundarne posljedice koje rat ostavlja na djeci - psihička oboljenja, loše uvjete života u izbjegličkim na-

seljima, odvajanje od obitelji, stres i lošu ishranu trudnica (što pak utječe na veću smrtnost ili hendikepiranost novorođenčadi), osiromašenje velikog broja obitelji koje zatim onemogućava kvalitetno zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, porast maloljetničke delinkvencije i dr. Izlaganje je popraćeno nizom statističkih podataka iz *Registra stradanja djece* koji se vodi u Klinici za dječje bolesti. Upravo neki od tih podataka upozorenje su kako će još dugo biti potrebno isticati opasnost od raznih neaktiviranih eksplozivnih sredstava. U uvjetima u kojima se Hrvatska danas nalazi problem predstavlja i pružanje adekvatne zdravstvene zaštite (osobito kad se radi o djeci prognanici i izbjeglicama). *Komisija za koordinaciju pomoći i zdravstvenu zaštitu djece u posebnim uvjetima*, čije je osnivanje pokrenulo Hrvatsko pedijatrijsko društvo, svoju je djelatnost posebno usmjerila na: a) opskrbu hranom (prije svega mliječnim proizvodima) za progmanu i izbjeglu djecu; b) nabavu potrebnih lijekova i cjepiva; c) zdravstvenu zaštitu djece; d) upoznavanje javnosti (osobito u inozemstvu) sa stradanjima djece u Hrvatskoj.

Karl Hrdina, psiholog i psihoterapeut zaposlen u SOS-Kinderdorf Wien, upoznao je sudionike konferencije s problematikom trauma uzrokovanih razdvojenosti od obitelji. Izlaganje pod nazivom *Kada bih mogao postati netko drugi...* popraćeno je prikazom slučajeva s kojima se gospodin Hrdina susretao tijekom svoje dvadesetogodišnje prakse u SOS-dječjim selima. Na promjenu obiteljskih okolnosti, rečeno je, djeca različito reagiraju. Teško je stoga iz njihova ponašanja izvoditi opće zaključke o prilagodbi novoj sredini te o korisnosti odvajanja. Činjenica da se dijete doima dobro uklopljenim i zadovoljnim u novoj sredini još ne znači da je to uistinu tako. Ako dijete svoju traumu ne prevlada, a to se neće desiti ako ona ne bude primijećena, mogu uslijediti vrlo teške posljedice. Uspjeh je postignut samo ako dijete iskreno prihvati novu sredinu, ne i kad se samo čini da ju je prihvatilo. Prepreku uspješnoj prilagodbi obično predstavlja iskrivljena slika prilika koje su dovele do odvajanja djeteta od obitelji. Te predodžbe kod djeteta često uzrokuju osjećaje manje vrijednosti i krivnje, a rezultiraju neprilagođenim ponašanjem. Kako se, u pravilu, ne radi o poremećajima ponašanja u

psihijatrijsko-patološkom smislu, radi prevladavanja navedenih trauma bitno je djetetu pružiti pravu interpretaciju prošlih događaja čime će biti oslobođeno osjećaja krivnje. Ujedno je korisno omogućiti mu svojevrsan pogled u budućnost u smislu oslonca na koji može računati u osobi hranitelja (SOS-majke). Uz takvu pomoć ublažava se, ako ne i eliminira, rastrganost djeteta između hranitelja i roditelja ako kontakti s roditeljima postoje.

Dr. Christa Wagner-Ennsberger, psihijatar i neurolog te psihoterapeut u Sveučilišnoj bolnici za neuropsihijatriju djece i adolescenata u Beču, govorila je o seksualnom zlostavljanju u obitelji te njegovim psihološkim posljedicama. Seksualno zlostavljanje djece češće je no što smo skloni vjerovati, i to u 50% slučajeva u krugu obitelji. Osobito plodno tlo za takvo zlostavljanje djece čine obitelji koje su već generacijama emocionalno osiromašene i deformirane. Upravo okolnost da je obitelj sredina i "krivac" za nastanak traume bitno otežava njeno otkrivanje i liječenje. Dodatnu težinu problemu daje činjenica da takva zlostavljanja u prosjeku traju nekoliko godina. Kao posebno zanimljivo naglašeno je pitanje krivnje koju su djeca sklona preuzeti na sebe. Osjećaji krivnje i bespomoćnosti ustupaju postupno mjesto svojevrsnoj prilagodbi djeteta traumi (tzv. sindrom prilagodbe) time što se kod njega razvijaju promiskuitetni oblici ponašanja. U pravilu tek tada dijete progovara o onome što je proživjelo. Simptomi koji upozoravaju na zlostavljanje javljaju se u različitim oblicima ovisno o dobi djeteta (rane, poremećaji sna, slaba kontrola mokrenja, neprimjerene seksualne igre, bol u trbuhu, glavobolje, promiskuitetno ponašanje i dr.). Nakon što simptomi budu uočeni, potrebno je prije svega okolnosti dostatno ispitati a zatim djetetu pružiti koordiniranu viševrnu stručnu pomoć. Izuzetno značenje pridaje se tzv. "obiteljskom razgovoru" koji bi trebao navesti počinitelja da preuzme odgovornost te time oslobodi dijete osjećaja krivnje za raspad obitelji. Djetetu je uz to potrebno vratiti osjećaj vlastite vrijednosti te mu pružiti odgovarajuće seksualno obrazovanje ne bi li se učinjena šteta i na taj način ublažila.

Regis Thill, voditelj niza institucija SOS-dječjeg sela Luksemburg održao je predavanje pod nazivom *Razdvojenost kao trauma - odnos*

kao lijek. Dijete odvojeno od obitelji proživljava osjećaj manje vrijednosti odnosno krivnje za situaciju u kojoj se našlo. Pomoći mu se može ako mu na primjereni način budu objašnjene okolnosti zbog kojih ne može biti s roditeljima. Za razvoj njegove ličnosti važno je pružiti mu što više obavijesti o njegovoj biološkoj obitelji te nastojati da s njom ostane u kontaktu. Treba mu također omogućiti da se suoči s patnjom i da je izrazi. Sve to naravno neće ići ni brzo ni lako. Upravo stoga potrebna je posvemašnja strpljivost hranitelja, koji trebaju biti svjesni da dijete ponavlja ponašanje na kakvo je naviklo. U tom procesu značajna će biti toplina i podrška koju će hranitelji pružati djetetu dok se kod njega ne razvije osjećaj sigurnosti i povjerenja u novu sredinu.

Elin Hordvik iz Norveške, psiholog s dugogodišnjim iskustvom u radu s djecom s ozbiljnim poremećajima, govorila je o terapeutskim metodama koje se koriste u radu s traumatiziranom djecom. Dijete potiskuje sjećanja na ružne događaje, no oni ostaju prisutni te se njihove posljedice očituju kroz razne oblike uznemirenosti. Djetetu je uvijek potrebno da se nekome povjeri, no preduvjet za to je pažnja i poticaj odraslih, koji često izostaju zbog podcjenjivanja dječjih osjećaja i iskustava. Pretpostavka uspješnog liječenja jest individualizirani pristup (koji će ovisiti o nizu okolnosti, između ostalog i o dobi djeteta), no ipak postoje i određena konstantna obilježja zajednička svakoj terapiji. Umjesto potiskivanja doživljeno treba izraziti te se s traumom suočiti, jer je prihvaćanje stvarnosti za razvoj ličnosti bolje od mašte (dijete naime iz neznanja ne može pojmiti što se stvarno desilo pa samo konstruirati objašnjenje). Pritom mu treba stvoriti mogućnost da govori o proživljenom, a ne ga na to prisiljavati. Bitno je djetetu pružiti podršku te mu objasniti kako je njegova reakcija bila sasvim normalna.

Dr. Marina Ajduković, izvanredni profesor Studijskog centra socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, govorila je o profesionalnom stresu onih koji rade s traumatiziranim osobama. Te psihološke posljedice mogu biti sekundarna traumatizacija, kontra-transfer te sindrom pregorijevanja. Kod sekundarne traumatizacije kod pomagača se javljaju isti simptomi koje imaju i njihovi klijenti. Kod

kontratransfera kod pomagača se reaktiviraju neka osobna iskustva potaknuta onime što je doživio njegov klijent. To može biti štetno u njegovu radu jer će se možda više usredotočiti na vlastite poteškoće nego na problem klijenta. Preplavljenost osjećajima te poistovjećivanje s klijentima samo su dio sklopa koji postupno dovodi do *sindroma izgaranja na poslu*. Nadalje, tome pridonosi nerazmjer između očekivanja pomagača i stvarnih mogućnosti da se pomogne, potreba da se situacija stalno drži pod kontrolom te da sav posao pomagač obavlja sam. Uz ove unutrašnje izvore stresu pridonose i loši uvjeti rada (pomanjkanje privatnosti, nejasna organizacijska struktura, preopterećenost i dr.). Sve to negativno utječe i na kakvoću pomoći koju pomagač pruža traumatiziranim osobama. Stoga je potrebno razviti i njegovati mehanizme prevencije u smislu odgovarajuće pripreme pomagača za stresne situacije, razvijati vještinu samopomoći te poticati klimu povjerenja i podrške u radnoj sredini. U tom smislu *Društvo za psihološku pomoć* razvilo je projekt učenja metoda zaštite mentalnog zdravlja pomagača koji su se u praksi pokazali uspješnima.

DRUGI DIO KONFERENCIJE - TEMATSKA RADIONICE

Druga dva dana rad konferencije nastavljen je u tri paralelne radionice. Radionicu o traumatizaciji djece uzrokovanoj seksualnim zlostavljanjem vodila je dr. Christa Wagner-Ennsberger. Sudionici druge radionice, koju su vodile Elin Hordvik i njena suradnica Marianne Straume, bavili su se traumama izazvanim ratom, dok je treća, pod vodstvom mr. sc. Damira de Zana i doc. dr. Antonije Žižak, bila posvećena agresivnom ponašanju te psihoterapiji umjetnošću.

Na primjeru rada treće radionice bit će prikazano kako su one trebale pridonijeti ciljevima konferencije.

Mr. sc. Damir de Zan psihijatar je i psihoterapeut zaposlen na Odjelu za psihoterapiju djece i mladih u Klinici za psihološku medicinu Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Na početku rada radionice prikazao je kratak film snimljen u dječjem vrtiću koji pohađaju djeca prognanici iz Vukovara. U psihoterapiji te djece primi-

jenjeno je crtanje kao oblik komunikacije. Crtanje je korišteno budući da je bliže nesvjesnom od verbalnog izražavanja, a uz to je ponekad jedini način da se uspostavi kontakt s djetetom. Iz crteža pojedinog djeteta kroz određeno razdoblje mogao se vidjeti put njegova ozdravljenja. Naglašeno je da crtež treba biti samo polazna točka za razumijevanje poremećaja. Bitno je zatim crtež tumačiti zajedno s njegovim autorom. Sudionici radionice dobili su zadatak da likovno izraze utiske koje je kod njih pobudio film, a zatim je svaki autor govorio o svom radu, iz čega je proizišla i živa rasprava te izmjena iskustava stečenih u radu s djecom.

Dr. Antonija Žižak, docentica na Fakultetu za defektologiju u Zagrebu, svoj je dio radionice posvetila agresivnom ponašanju djece. Rad je bio osmišljen pretežno kao niz pitanja o vlastitim iskustvima sudionika u vezi s agresivnošću i s njom povezanim emocijama. Oni su o tim iskustvima razgovarali u malim skupinama. Naglašeno je kako su za definiranje agresivnog ponašanja presudne dvije okolnosti. Prva je ta da dijete svojim ponašanjem ugrožava sebe, drugu djecu, odrasle i imovinu, a druga da takvo ponašanje izaziva kod odraslih jake negativne osjećaje koje oni teško kontroliraju. Upravo u vezi s tim razgovor je nastavljen pitanjima o tome kako bismo u takvim situacijama željeli postupiti, što zaista činimo te (ako to dvoje nije jednako) što nas sprečava da postupamo onako kako bismo željeli. Voditeljica radionice ukazala je na neke postupke koji čine dio vještine samokontrole, toliko bitne za odgovarajući pristup i sposobnost pomoći djetetu.

PREDSTAVLJANJE DJELATNOSTI UDRUŽENJA SOS-DJEČJE SELO HRVATSKA TE SOS-DJEČJE SELO BOSNA I HERCEGOVINA

SOS-dječje selo Hrvatska

Udruženje SOS-dječje selo Hrvatska osnovano je u veljači 1992. godine. Prvo dječje selo izgrađeno je u Lekeniku (između Zagreba i Siška), a prve je stanovnike dobilo u siječnju 1993. U dječje selo u Ladimircima (kod Osijeka) prve obitelji uselile su u ljetu 1995. U svakom selu moguće je smjestiti otprilike devede-

setero djece. U Lekeniku također djeluju SOS - društveni centar Hermann Gmeiner te dječji vrtić Lekenik.

Kod djece se nastoji razviti osjećaj pripadnosti te kroz njega smisao za zajedništvo i toleranciju. Uči ih se da poštuju sebe, druge i vlasništvo. Djeca u selo dolaze posredstvom centara za socijalni rad. Biološke roditelje djeteta nastoji se - koliko je to moguće - što više uključiti u život djeteta. Naglašeno je kako su kriteriji za izbor SOS-majki vrlo strogi. Nakon što su izabrane, one prolaze obuku za rad s agresivnom djecom, a pažnja se posvećuje i potrebi trajne edukacije.

U Društvenom centru Hermann Gmeiner djeca iz Sela, ali i ostala djeca iz Lekenika, mogu se baviti raznim sportskim aktivnostima, učiti njemački jezik ili dobiti pomoć u učenju, a postoji i klub srednjoškolaca. Priprema se i otvaranje knjižnice. Dječji vrtić također je otvoren i za djecu iz Lekenika.

SOS-dječje selo Bosna i Hercegovina

Dječje selo u Sarajevu trenutno u svom programu rada ima četiri temeljne djelatnosti - savjetovalište za staratelje djece bez roditeljske skrbi te projekt novčane pomoći starateljima, dječje odnosno omladinske klubove i projekt pomoći djeci koja boluju od dijabetesa.

Oko devetsto djece pohada trenutno tečajeve stranih jezika, fotografije, pantomime, dramsku i likovnu grupu i slično. Te su aktivnosti dostupne svoj djeci, a djeca bez roditeljske skrbi imaju neograničenu mogućnost sudjelovanja bilo u kojoj od njih.

U tijeku su pripreme za izgradnju SOS-dječjeg sela, o čemu je potpisan ugovor s Vladom Bosne i Hercegovine (radi se o trećem ugovoru od svih ugovora koje je Vlada uopće potpisala). Selo bi se trebalo nalaziti u okružju parka i sportskih terena, a imat će petnaestak kuća i niz pratećih sadržaja.

ZNACENJE KONFERENCIJE ZA SUDIONIKE

Na konferenciji se okupilo gotovo dvjesto sudionika, od toga pedesetak iz inozemstva (prije svega iz Austrije, zatim iz Litve, Njemačke, Sjeverne Irske te još devet zemalja).

Radilo se uglavnom o djelatnicima SOS-dječjih sela, ministarstava socijalne skrbi i centara za socijalni rad, dječjih domova, ali i sveučilišnih ustanova psihološkog, pedagoškog i socijalnog smjera.

O velikom interesu sudionika govori i to što su i predavanja na rasporedu u kasnim poslijepodnevni satima bila dobro posjećena te sudionicima nije ponestajalo snage za pitanja ili komentare. Najviše pitanja bilo je vezano uz temu seksualnog zlostavljanja djece, sposobnosti SOS-dječjih sela da djeci osiguraju "normalan" razvoj te probleme odnosa te djece s biološkim roditeljima. Posebnu pažnju privuklo je izlaganje gospodina Regisa Thilla. On je naime svoje iskustvo u radu s djecom u SOS-dječjim selima pretočio u jedno imaginarno pismo takvog odraslog djeteta svojoj SOS-majci. Riječ je podvojenosti djeteta između novog doma i biološke obitelji te teškoćama i dugotrajnosti procesa prihvaćanja nove sredine. Kako je o sličnim problemima govorio i gospodin Karl Hrdina, oba su izlaganja potakla neke sudionike da iznesu vlastita zapažanja proizišla iz rada s djecom odvojenom od biološke obitelji. Prilikom predstavljanja SOS-dječjeg sela Hrvatska strani su se gosti zanimali za kriterije prema kojima se biraju SOS-majke. U radionicama su sudionici - na vrlo nenametljivo osmišljen način - učili komunicirati s traumatiziranom djecom. Kroz tu vježbu bili su ujedno u prilici saznati jedni od drugih ponešto o radu drugih ustanova i struka s djecom kojoj je potrebna osobita skrb i pomoć.

Christian Posch, klinički psiholog i psihoterapeut, voditelj Pedagoškog odjela Austrijskog udruženja SOS-Kinderdorf, bio je zadužen za dio programa koji je trebao unijeti malo vedrine između pojedinih predavanja. To je svakako vrlo zanimljiv i prihvatljiv koncept ako se ima u vidu težina tematike kojoj je konferencija bila posvećena. Ujedno su, kroz svojevrsnu igru i razgovor u parovima, sudionici mogli naučiti ponešto o tome kako se približiti djetetu.

Za svaku je pohvalu i velik izbor literature (knjige, časopisi, informacijski bilteni i dr.) koju su sudionici dijelom dobili a dijelom mogli razgledati i naručiti.

Zatvaranje konferencije zamišljeno je i ostvareno kao igra u kojoj su svi sudjelovali. Prvo su sudionici svake radionice trebali na

bilo koji način osim riječima izraziti svoje utiske odnosno što će ponijeti sa sobom u svoju radnu sredinu kao rezultat rada ovog skupa. Oni su to i učinili nakon priprema od nekoliko minuta. Poruka svake skupine upućivala je na osjećaj zajedništva odnosno podrške kao osnove ozdravljenja. Zatim je svatko na dugom papiru koji je predstavljao termometar (te su na njemu bile oznake od 0 stupnjeva do 100 stup-

njeva) stavio svoj potpis ili neki crtež uz broj koji je odgovarao dojmju topline odnosno hladnoće koji je na njega ostavila konferencija. Oznake su se rasporedile negdje između 60 i 95 stupnjeva, s time da je veća gustoća bila pri vrhu termometra.

Vesna Magličić